

İslami İlimler Dergisi

The Journal of Islamic Sciences

مجلة العلوم الإسلامية

TAHAKKÜMÜN MUHAKEMESİ: İHVÂN-I SAFÂ'DA HAYVANLARIN ÖZGÜRLEŞME MÜCADELESİ

DOMINANCE ON TRIAL: ANIMALS' STRUGGLE FOR LIBERATION IN IKHWAN AL-SAFÂ'

ABDULLAH ÖZKAN

Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü,
ORCID ID: 0000-0001-5928-8078, e-mail: ozkanabdullah@gmail.com

Bu çalışmayı hazırlama sürecinde destek ve yardımlarını esirgemeyen değerli meslektaşım
İstanbul Üniversitesi öğretim görevlilerinden Semih YAKUT'a teşekkür ederim

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Dili / Article Language: Türkçe / Turkish

Geliş Tarihi / Received: 01 Ocak 2024 / 01 January 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 01 Mart 2024 / 01 March 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Bahar 2024 / Spring 2024

Cilt / Volume: 19, **Sayı / Issue:** 1

Plagiarism / İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği
teyit edildi / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a
plagiarism software

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere
uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is
declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and
writing this study and that all the sources used have been properly cited.

<https://dergipark.org.tr/pub/islamiilimler>

Öz

İslam düşüncesinde hayvan etiğiyle alakalı karşımıza çıkan en dikkat çekici metinlerden biri, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'nin "Hayvanların Yaratılışının Keyfiyeti ve Onların Sınıfları Üzerine" başlıklı yirmi ikinci risâlesidir. Risâlede hayvanlar tasnif edilmekte ve onların sınıfları ve türleri hakkında betimlemeler yapılarak ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Bu yönüyle risâle zoolojiye dairdir. Fakat bu risâle, içinde bulundurduğu ilginç hikâye nedeniyle teorik felsefenin bir alt dalı olan zoolojiye dair bir eser olmanın ötesine geçer. Bu yönüyle risâle bütün varlıkların ahlaki bir ideal perspektifinden incelendiği ve pratik felsefenin geleneksel kısımları olan siyaset, ekonomi ve kişisel ahlakın konuları içinde incelenebilecek konuların ele alındığı bir esere dönüşür. Hikâyede hayvanlar insanların kendilerine yaptıkları zulüm nedeniyle onları cinlerin kralına şikâyet edip Peter Singer'in *Hayvan Özgürleşmesi* kitabının mesajını andırırcaasına özgürlüklerini talep ederler. Dolayısıyla risâle hayvan hakları ile alakalı günümüzde yürütülen tartışmaların Orta Çağda yapılmış iyi bir örneğidir. Risâle, insanın türe özgü özellikleri nedeniyle üstün olduğu iddiasına hayvanların ağzından meydan okumakta, insanlar ve hayvanlar arasındaki muhtemel eşitliğe dikkat çekmektedir. Bu çalışmada insanların sahip oldukları üstünlüğe dair delilleri ve hayvanların onlara itirazları risâlenin teorik taraflarına çok fazla girilmeden sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İhvân-Safâ, hayvan hakları, hayvan etiği, türçülük, varlık hiyerarşisi.

Abstract

One of the most remarkable texts on animal ethics in Islamic thought is the twenty-second epistle of Ikhwân al-Şafâ' entitled "On the Nature of the Creation of Animals and Their Classes". In the epistle, animals are classified and detailed information about their classes and species is given through descriptions. In this respect, the epistle is about zoology. However, this treatise goes beyond being a work on zoology, a sub-branch of theoretical philosophy, because of the interesting story it contains. In this respect, the epistle becomes a work in which all beings are examined from the perspective of a moral ideal and in which issues that can be analyzed within the traditional parts of practical philosophy, namely politics, economics, and personal ethics, are addressed. In the story, the animals complain to the king of the jinn about the cruelty of humans to them and demand their freedom, echoing the message of Peter Singer's *Animal Liberation*. Therefore, the epistle is a good example of the current debates on animal rights in the Middle Ages. The epistle challenges the claim that humans are superior because of their species-specific characteristics and draws attention to the possible equality between humans and animals. This study will present the arguments for human superiority and the animals' objections to them without going too far into the theoretical aspects of the epistle.

Keywords: Ikhwân al-Şafâ', animal right, animal ethics, speciesism, hierarchy of existence.

Giriş

Lynn White'nin 1967 yılında ifade ettiği üzere, dünyanın ekolojik bir krizle karşı karşıya olduğu gizlenemez bir haldedir ve bu kriz bilim ve teknolojiden kaynaklanıyormuş gibi görünse de aslında krizin temelinde Hıristiyanlık yatmaktadır. Çünkü gelişimlerinin başlangıcı Orta Çağda bulunan bilim ve teknolojinin ekolojik yörüngesini Hıristiyanlığın temel varsayımları belirlemiştir. Bu temel varsayımlar, Tanrının insanı her şeyi yarattıktan sonra en son yaratmış olduğu ve yarattığı her şeyi onun hizmetine verdiği şeklindedir. Buna göre, fiziki alemdeki her şey insan için yaratılmıştır ve onun amaçlarına hizmet için vardır. Tanrı fiziki alemin bir parçası olan insanı diğer varlıklardan farklı olarak kendi imgesi üzere yaratmıştır. Bu bakımdan Hıristiyanlık dünya üzerindeki en insan-merkezci dindir. Bu din kendisinden önce var olan ve insanı doğanın bir parçası olarak kabul eden pagan kültürleri yok ederek sadece insan ve doğa düalizmini ortaya çıkarmakla kalmamış, insanın kendi amaçları doğrultusunda doğayı istismar etmesinin Tanrının iradesi olduğu düşüncesini insanlığın zihnine yerleştirmiştir. Bu zihni yapıyla birlikte bilim ve teknoloji gibi olağanüstü bir üretim ve tüketim gücünü ele geçiren insanlık da dünyayı ekolojik bir krize sürüklemiştir. White'nin bu ekolojik krize yönelik çözümü gayet radikaldir. Ona göre, daha fazla bilim ve daha fazla teknoloji bu soruna bir çözüm olmayacaktır. Sorunun çözümü dünyayı bu hale getiren düşünsel sebebin yerine yeni bir din bulmakta veya bu eski dini yeniden şekillendirmekte yatmaktadır.¹

Ekoloji krizini nispeten erken bir dönemde dillendiren White'nin, bu meselede Hıristiyanlık karşıtı bir tutum benimsediği görülmektedir. Çevreci hareketlerde gözlemlenebilecek bu din karşıtı tutum hayvan hakları hareketinin en önemli filozoflarından Peter Singer'in *Hayvan Özgürleşmesi* isimli kitabında² daha açık ifade edilmektedir.³

Singer'e göre, insanların insan dışı hayvanlar⁴ üzerindeki despotizmi beyazların siyahlar üzerinde uyguladıkları ırkçı despotizme veya erkeklerin kadınlar üzerinde uyguladıkları cinsiyetçi despotizme benzemektedir. İnsanların insan dışı hayvanlar üzerindeki despotizmi için kullanılan kavram ise türçülüktür.⁵ Ayrımcılığın bu üç türü mevzu bahis olan varlıklar arasında olması gereken eşitlik ilkesini ihlal eder. İrkçi kendi ırkının çıkarları ile başka

1 Lynn White, "The Historical Roots of Our Ecological Crisis", *Science* 155 (1967), 1203-7.

2 Peter Singer, *Animal Liberation* (New York: Ecco, 2002).

3 Dikkatli okuyucular için burada şöyle bir not düşülebilir: Faydacı bir filozof olan Singer, tartışmayı "haklar" kavramı üzerinden yürütmez. Onun argümanı hayvanlar da denklemin içinde olmak üzere en fazla faydayı elde etmek üzerine kuruludur.

4 Hayvan hakları hareketleri insanlığın da hayvanlar aleminin bir parçası olduğuna işaret etmek için, diğer hayvanlar hakkında konuşurken onlar için insan dışı hayvanlar ifadesini kullanırlar.

5 Martin Cohen, *The Essentials of Philosophy and Ethics* (London: Hodder Arnold, 2006), 14.

bir ırkın çıkarları arasında çatışma çıktığında kendi ırkının çıkarlarını ön plana çıkarmak için eşitliği ihlal eder. Cinsiyetçi kendi cinsinin çıkarları ile diğer cinsin çıkarları çatıştığında kendi cinsine öncelik sağlama güdüsüyle eşitliği ihlal eder. Benzer şekilde türücü de kendi türünün çıkarları ile diğer türlerin çıkarları arasında bir çatışma çıktığında kendi türünün çıkarlarını en üste koymak suretiyle eşitliği ihlal eder. Her üç durumda da ayrımcılığı ortaya çıkaran mekanizma aynıdır.⁶

Singer'e göre, türçülük insanlar arasında o kadar yaygındır ki onu baskın tür olan insan türünün insan dışı hayvanlara karşı tutumunu belirleyen genel bir ideoloji olarak kabul edebiliriz. Irkçılık ve cinsiyetçilik gibi ayrımcılıklarla kıyaslanarak üzerinde düşünüldüğünde uzantıları biraz daha anlaşılır ve anlamlı hale gelen türçülüğün insanlar arasındaki bu yaygınlığının tarihi ve kültürel kökenleri vardır. Singer, özellikle batıda bariz olarak görülen bu tutumun temellerinde Yahudilik ve Antik Yunan düşüncesinin yer aldığını, bu iki unsurun Hıristiyanlıkla bir araya gelerek Avrupa'da cari kültür haline geldiğini belirtir. Ona göre, insanlığın hayvanlara karşı tutumla alakalı pozitif farkındalıkları, aydınların kiliseden bağımsız bir tavır takınmalarıyla birlikte artmaya başlamıştır.⁷

Singer'in türçülüğün antik dönemde şekillenen düşünsel temeline dair açıklaması şu şekilde özetlenebilir. Yahudiliğin kutsal metinlerine göre, Tanrı bütün varlıkları yeryüzü ile aynı materyalden yaratmış, insanı ise diğerlerinden farklı olarak kendi suretine göre şekillendirmiştir. Yaratılışın tamamlanmasından sonra Tanrı, insana yeryüzünde çoğalmasını ve diğer varlıklar üzerinde tahakküm kurmasını emretmiştir.⁸ Antik Yunan düşüncesinde ise hayvanlarla alakalı olarak birbirlerine zıt farklı yaklaşımların olduğu görülür. Bunlardan biri olan Pisagor, bir vejetaryendir ve takipçilerini hayvanlara karşı merhametli olmaya teşvik etmiştir. Fakat Antik Yunan düşüncesinin en önemli ekolü Eflatun ve onun öğrencisi Aristoteles'in ekolüdür ki Aristoteles'in hayvanlarla alakalı görüşleri Pisagor'un tam zıddıdır. İnsanın da hayvan olduğunu kabul eden Aristoteles'e göre, doğanın temelinde akıl gücüne dayalı bir hiyerarşi vardır ve insan en akıllı varlık olması hasebiyle bu hiyerarşinin zirvesindedir. Doğada hiçbir şeyin boş yere var olmadığı prensibine göre de bitkiler hayvanlar için, hayvanlar da insanlar için vardır. İnsanlar hayvanları yiyecek olarak kullanabilirler ve giyim kuşam ve yardımcı araçlar olarak hayatın diğer alanlarında onlardan yararlanabilirler. Dolayısıyla batıda gelenek haline gelen felsefi görüş Pisagor'un değil Aristoteles'in görüşü olmuştur.⁹

6 Singer, *Animal Liberation*, 9.

7 Singer, *Animal Liberation*, 186.

8 Singer, *Animal Liberation*, 187.

9 Singer, *Animal Liberation*, 188-189.

Türçülüğün günümüzde hala bu kadar yaygın olmasının en önemli nedenlerinden biri önceliğin insana verilmesi gerektiği düşüncesidir. Özünde türçü bir yaklaşım olan bu düşünceye göre hayvanların problemleri, insanların problemleriyle kıyaslanamayacak kadar değersizdir. Dünyada insanları ilgilendiren bu kadar açlık ve yoksulluk varken, ırkçılık ve cinsiyetçilik problemleri devam ederken ve insanlık nükleer savaş ve iklim değişikliğinden kaynaklı bir yok oluş ihtimaliyle karşı karşıya iken çiftlik hayvanlarının veya bilimsel araştırmalar için kullanılan deney hayvanlarının dertleriyle dertlenmek abesle iştigaldir. Böyle bir konjonktürde öncelikle yapılması gereken şey insanlığın problemlerini çözmek olmalıdır.¹⁰

Hayvanlarla ilgili insanlığın genel tavrı göz önüne alındığında, insanın diğer varlıklara üstünlüğünü ön plana çıkaran İslam dini de Yahudilik ve Hıristiyanlıkla aynı kategori içerisinde değerlendirilebilir.¹¹ Kuran'da Allah, insanı yeryüzündeki halifesi olarak (Bakara 2/30) ve en güzel şekilde yarattığını ifade etmekte (Tin 95/4) ve yeryüzünde olanların hepsini insan için yarattığını bildirmektedir (Bakara 2/29). Ayrıca Allah'ın insanı kendi suretinde yarattığına dair hadisler de mevcuttur (Buharî, İsti'zân 1; Müslim, Birr, 115, Cennet, 28). Bu minvalde Allah, insanlara domuz gibi bazı istisnalar bulunmakla birlikte genel olarak hayvanları kullanma ve yiyecek olarak tüketme iznini vermiş (Maide 5/3; Yasin 36/72; Mü'minûn 23/21) ve bu izni ortadan kaldırmayı yani helal kılınan bir şeyi haram kılmayı yasaklamıştır (Maide 5/86-87).¹² Kısacası Kuran, hayvanlara bazı haklar vermekle birlikte¹³ onları hem tüketim hem de kullanım olarak insanların istifadesine sunduğunu açıkça ifade etmiş ve bu hususta Müslümanların uygulamaları tarih boyunca bu minval üzere gerçekleşmiştir.¹⁴

Gezeğin ekolojik bir kriz içinde bulunduğu yoğun bir şekilde dillendirildiği günümüzde hayvanlarla ilgili tutuma dair endişelerin Müslümanlar arasında da yankı bulmaya başladığı gözlemlenebilir. İslam'ın hayvanlarla ve hayvansal ürünlerle ilgili yaklaşımı Müslümanların gündemine her geçen gün daha güçlü bir şekilde girmektedir. Bu doğrultuda bazı Müslümanların

10 Singer, *Animal Liberation*, 219-221.

11 Richard C. Foltz, *Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures* (Oxford: Oneworld Publications, 2006), 11-27.

12 Hayvanlarla ilgili ayetlerin tamamını burada zikretmek mümkün değildir. İlgili ayetlerin bir dökümü için bkz. Adnan Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 45-54.

13 Bu hakların ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Adil Bor, *Kur'anda Hayvan Hakları* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 101-210.

14 İslam hukukuna göre hayvanlardan yararlanmanın boyutları hakkında bkz. Hüseyin Esen, *İslam Hukuku Açısından Hayvanlar* (İzmir: Can Matbaa, 2013), 49-81. Sarra Tlili'ye göre de İslam'da temel görüş hayvanların tüketimi ve kullanımına izin verildiği şeklindedir, bkz. "A Case for Vegetarianism in Islam?", *Hayvan Etiği*, ed. M. İhsan Karaman, Seyit Ankaralı, Tuncay Sandıkçı (İstanbul: İsar Yayınları, 2019), 48-49.

gözünde kanaat önderi konumunda bulunan kimselerce modern endüstriyel tarımın ve hayvancılığın gezegene ve insan sağlığına zarar verdiği dillendirilmekte ve Müslümanların bu hususlarla alakalı tüketim alışkanlıklarını yeniden gözden geçirmeleri gerekliliği dini ve ahlaki bir sorumluluk olarak dikkatlere sunulmaktadır.¹⁵ Akademide de hiyerarşik bir anlayışla insanı varlıkların tepesine yerleştiren geleneksel insan-merkezci Kuran yorumlarına alternatif muhtemel yeni yorumların aranmasına başlandığı¹⁶ ve İslam'ın temel prensiplerinin vejetaryen bir yaşam tarzına izin verecek ve hatta bunu teşvik edecek şekilde yorumlanabilir olduğu iddiasının ortaya atıldığı görülmektedir.¹⁷

Bir din olarak İslam'ın hayvanlarla ilgili tavrının ne olduğu veya ne olması gerektiği gibi konular söz konusu olduğunda referans, doğal olarak dinin kendi kaynakları Kuran ve sünnet olacaktır. Fakat İslam düşüncesinde hayvan etiğiyle alakalı bir araştırmaya girildiğinde karşımıza çıkan en dikkat çekici metinlerden biri, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'nin "Hayvanların Yaratılışının Keyfiyeti ve Onların Sınıfları Üzerine" başlıklı yirmi ikinci risâlesidir.¹⁸ Peter Singer'in insanların hayvanlarla ilgili tavrını ortaya koyduğu düşünsel kronolojide kendisine yer bulamayan bu risâle, hayvan hakları ile alakalı günümüzde yürütülen tartışmaların Orta Çağda yapılmış iyi bir örneği olarak karşımızda durmaktadır. Risâle bu yönüyle insanın türe özgü özellikleri nedeniyle üstün olduğu iddiasına meydan okumakta, insanlar ve hayvanlar arasındaki eşitliğe dikkat çekmektedir.

1. Risâlenin Tanıtımı

İhvân-ı Safâ Risâleleri'nin cismani-tabii ilimlerinin sekizincisi, bütün risâlelerin yirmi ikincisi olan bu risâle, tüm risâleler içindeki en uzun risâledir. Risâlenin başlangıcında İhvân-ı Safâ risâlenin yazılış nedenini ve diğer risâlelerle bağlantısını ortaya koyarlar. Buna göre önceki risâlede bitkilerin durumları anlatılmış, bu risâle ise canlılığın bitkilerden bir sonraki aşaması olan hayvanların durumlarını anlatmak için ayrılmıştır. Bu risâlede İhvân, hayvanların yaratılışının keyfiyetini, bu yaratılışın başlangıcını, onların oluşumlarını ve gelişimlerini, cinslerinin sayısını, türlerinin dallarını, tabiatlarındaki

15 Bu durumun popüler bir yansıması Hamza Yusuf'un şu konuşmasında görülebilir, "Food Habit, Animals & Islam-Hamza Yusuf", *Youtube* (1 Ocak 2015). Yusuf, İslam peygamberinin ve Müslümanların yarı vejetaryen olduğunu iddia etmektedir. Tartışmanın kamusal yaygınlığı hakkında bkz. Foltz, *Animals in Islamic Tradition*, 110-114.

16 Sarra Tlili, *Animals in the Qur'an* (New York: Cambridge University Press, 2012), 11.

17 Richard C. Foltz, "Is Vegetarianism Un-Islamic?", *Studies in Contemporary Islam* 3/1 (2001), 52-54; Foltz, *Animals in Islamic Tradition*, 125-127.

18 Risâle Türkçeye "Hayvanların ve Hayvan Türlerinin Yaratılış Şekline Dair" başlığıyla Murat Demirkol tarafından tercüme edilmiştir, bkz. İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), c. 2, 139-258.

ve ahlaklarındaki farklılıkları anlatacaklarını ifade etmekte, bunun akıl sahibi kimselere varlıklar arasındaki hiyerarşinin ve düzenin tek bir neden ve ilkedен kaynaklandığını göstereceğini belirtmektedirler.¹⁹

Risâlenin bütünü göz önüne alındığında, onu hayvanların varlık içindeki yeri ve kendi aralarında sınıflandırılması ve temel fizyolojik yapılarının genel olarak açıklandığı teorik bir giriş,²⁰ içerisinde hayvanların tasnifi ve özellikleri hakkında bilgiler verilmeye devam edilmekle birlikte insanlar ve hayvanların cinlerin kralı önünde birbirlerinden davacı oldukları kurgusal bir hikâye ve davanın bir karara bağlandığı sonuç kısmı olarak üç kısma ayırmak mümkündür. Yaklaşık yirmi sayfa tutan risâlenin birinci kısmı diğer risâlelerde gördüğümüz İhvân'ın alışılmış anlatım tarzına uygundur ve risâleler göz önüne alındığında kendi başına müstakil bir risâle olabilecek uzunluktadır. Risâlenin bu kısmı okuyucuda felsefi ilimleri tasnif edip onların her biri için genellikle kısa ve özlü bilgiler, bazen öğretici anekdotlar ve hikayeler içeren bir risâle ayıran İhvân'ın bu risâlede de aynı şeyi yapacağı beklentisini doğurmakla birlikte onlar bu risâlede hikâye anlatma şeklini risâlenin merkezine yerleştirerek farklı bir yöntem takip etmişlerdir. Bu yöntem risâlenin ikinci kısmında kendisini gösterir. Risâle bu özelliğiyle anlatım ve uzunluk bakımından diğer risâlelerden ayrılır.

Yaratılışın başlangıcının açıklanması faslıyla başlayan ve yüz sayfayı aşan ikinci kısımda hayvanlar ve insanlar arasında cinlerin Şah Merdan lakaplı kralı Birast huzurunda geçen davanın hikayesi anlatılmaktadır. Bu kısımda İhvan risâlenin içine insanı da sokup onu hayvanların hasmı yaparak risâleyi cinlerin kralının hakimiyetinde geçen bir mahkeme hikayesine dönüştürmüşler ve karşılıklı iddialarla insanların hayvanlara yaptığı zulüm ve haksızlıktan, kendisine verilen nimetlere karşı gösterdiği nankörlükten ve bunlarla ilgili olarak içinde bulunduğu aymazlıktan bir kısmını anlatmayı hedeflemişlerdir.²¹ Onlar anlatmak istedikleri bu konuları daha açık, daha ikna edici ve daha dikkat çekici kılmak için bunları hayvanların ağızlarından anlatmayı seçtiklerini ifade ederler.²²

Davanın karara bağlandığı sonuç kısmı ise oldukça kısadır ve risâlenin son iki sayfasından oluşmaktadır. İnsanların çok ikna edici olduğu pek söylenemeyecek son argümanından sonra cinlerin kralı hayvanlara insanların emir ve yasaklarını kabul etmelerini emretmekte ve yeni bir devir başlayana

19 *Resâil-i İkvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, (Beyrut: Müessesetü'l- A'lamî li'l-Matbûât), c. 2, 148.

20 Bu kısmın detaylı bir incelemesi için bkz. Godefroid de Callataÿ, "The Ikhwân al-Şafâ' on Animals: a focus on the non-narrative part of Epistle 22", *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 22 (2022): 31-49.

21 *Resâil*, c. 2, 149.

22 *Resâil*, c. 2, 149.

kadar onların hizmetçileri olmaya devam etmelerine karar vermektedir. Bu hızlı kararlar birlikte risâle aniden sona erer.

2. Hayvanların Varlık Hiyerarşisi İçindeki Konumu

Eklektik bir düşünceye sahip İhvân'ın düşüncesinin kaynakları arasında Singer'in Antik Yunan'da hayvanlara karşı takınılan iki farklı felsefî tavrın temsilcileri olarak sunduğu Pisagor'la onun karşısında yer alan Eflatun ve öğrencisi Aristoteles bulunmaktadır.²³ Risâlenin giriş ve sonuç bölümleri dikkate alındığında İhvân'ın hayvanların varlık hiyerarşisindeki konumuna dair tavırlarının Eflatun ve Aristoteles tarafından şekillendirildiğini söylemek mümkündür. Fakat onlar tıpkı Pisagor gibi hayvanlara karşı merhametli olmayı da takipçilerine öğütlemektedirler.

İhvân'ın düşüncesinde varlıklar arasındaki hiyerarşide her şey birbirine bağlı olduğu için bitkilerin en alt seviyesi cansız varlıklara, bitkilerin en üst seviyesi hayvanların en alt seviyesine, hayvanların en üst seviyesi insanlık mertebesinin ilk haline, insanlık halinin son mertebesi de göklerin sakinleri olan meleklerle bitişiktir. İhvân'a göre, insanın ve onun nefsinin bu hiyerarşideki durumu başın bedeninin geri kalan kısmına olan durumu gibidir, yani insan nefsi hayvanların nefislerine nispetle başkan konumundadır. Zaten İhvân risâlelerinin çoğunu insanın özelliklerini açıklamaya ayırdıklarını söylemektedirler. Bu risâle ise, hayvanların faziletlerini, övülmeye değer özelliklerini, takdir gören tabiatlarını ve güzel şekillerini açıklamaya ayrılmıştır.²⁴

İhvân'a göre varlıkların en düşük mertebesi madeni cevherlerdir. Bunlar dört unsur denilen ateş, su, hava ve topraktan oluşan cansız varlıklardır. Bitkiler bu dört unsurdan oluşmaları hasebiyle cansız varlıklarla ortaktırlar. Fakat onlar bu dört unsurdan beslenmeye devam ederek büyümeleri ve uzunluk, genişlik ve derinlik bakımından artış göstermeleri nedeniyle cansız varlıklardan farklılaşırlar. Hayvanlar beslenme ve büyüme göz önüne alındığında bitkilerle ortak olmakla birlikte hareketli olmaları ve duyulara sahip olmaları bakımından bitkilerden ayrılırlar. İnsan bu özellikler dikkate alındığında bitkiler ve hayvanlarla aynı durumda olmasına rağmen akıl ve temyiz gücüne sahip olması sebebiyle onlardan ayrılır. Dolayısıyla insan cansız varlıklardan itibaren mevcudatın her aşamasının sahip olduğu bütün özelliklere sahiptir ve kendisine has akıl ve temyiz gücü ile diğer varlıkların ötesindedir.²⁵

İhvân varlıklar arasındaki hiyerarşiyi onlar arasındaki ihtiyaç zincirini de kullanarak açıklamakta ve bunu hiyerarşiyi meşrulaştırıcı bir delil olarak

23 Ian Richard Netton, *Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity (Ikhwân al-Şafâ')* (London: George Allen & Unwin Publishers, 1982), 9-32.

24 *Resâil*, c. 2, 149.

25 *Resâil*, c. 2, 149-50.

sunmaktadırlar. Buna göre bitkiler, hayvanlar için madde, onların suretleri için heyula, vücutları için gıda vazifesi gördükleri için varlığa gelme bakımından zamansal olarak hayvanlardan öncedir. Bu açıdan değerlendirildiklerinde bitkiler hayvanların annesi mesabesinde. Onlar kökleri vasıtasıyla topraktan aldıkları gıdaları yaprak, meyve ve tohuma dönüştürerek onlarla tıpkı bir annenin çocuğu için yaptığı gibi hayvanları beslerler. Eğer bitkiler olmasaydı hayvanlar toprak ve çamurla beslenmek zorunda kalırlar ve beslendikleri şeylerden tat ve lezzet alamazlardı. İhvân'a göre bitkiler, dört unsurla hayvanlar arasındaki ilişkiyi sağlayan vasıta görevini görürler.²⁶

İhvân'a göre bitkiler ve hayvanlar arasındaki ilişkinin benzeri hayvanlar ve insanlar arasındaki ilişkide de geçerlidir. Bitkilerin hayvanlardan önce var olması gibi hayvanların var olması da insanlardan öncedir. Çünkü hayvanlar, insanlar için yaratılmışlar ve onun var olabilmesi için var olmuşlardır. İhvân'a göre, bir şeyin var olabilmesi için var olan şey o şeyden önce var olmak zorundadır ve bu, delile ihtiyaç duymayan apaçık bir bilgidir. Onlara göre, hayvanların varlığı insanların varlığından önce olmasaydı insanların rahat bir hayatı, tam bir varlıkları ve var olmaktan aldıkları lezzet gerçekleşmemiş olur ve yokluk ve sıkıntı içinde bir hayatları olurdu.²⁷ Ayrıca İhvân'a göre, yaratılış bakımından eksik olan varlıkların ortaya çıkışları daha kolay olduğundan bu varlıklar zaman bakımından daha tam varlıklardan önce var olurlar.²⁸ Bu düşünceden hareketle, İhvân'a göre varlığı en son gerçekleşen insanın hayvanlardan daha tam bir varlık olduğunun kabul edildiği görülmektedir.

Risâlenin bu kısmında İhvân, bitkiler, hayvanlar ve insanlar arasındaki üstünlük ilişkisi bağlamında yorumlanabilecek başka bir düşünce daha ileri sürerler. Buna göre bitkilerin suretleri başları aşağıya gelecek şekilde terstir. Yani onların başları yerin merkezine, arkaları feleklerin yörüngelerine doğru dönüktür. İnsan bunun tam tersidir. O, yüzünü ne tarafa dönerse dönsün başı feleklere, ayakları yerin merkezine doğru dönüktür. Hayvanlar ne bitkiler gibi ters ne de insanlar gibi dik durmaktadırlar. Onlar bu ikisinin arasındadırlar ve yaptıkları işlerinde başları bir ufuğa dönerken arkaları diğer ufuğa döner. İhvân, bu düzen ve sıralamada akıl ve basiret sahipleri için yaratılışın sırlarındaki ilahi inayetin ve hikmetin işaretleri olduğunu ifade etmekte ve bunu şu şekilde açıklamaktadırlar. Tümel nefis en yüksek felekten yerin merkezine kadar bütün varlıkların içine yukarıdan aşağıya doğru sirayet eder ve bu sirayet bittikten sonra başlangıçtaki yerine dönmek için geriye doğru yönelir. Yerin merkezinden ilk geldiği yöne doğru yönelen nefis madenlerden,

26 *Resâil*, c. 2, 149-50.

27 *Resâil*, c. 2, 151.

28 *Resâil*, c. 2, 150-51.

ters durmakta olan bitkisel suretten, eğri bir halde bulunan hayvani suretten kurtulup insan nefsine geçmiştir. Tüm bu mertebeleri cehennem mertebeleri olarak gören İhvân'a göre, düzgün, müstakim bir duruşa sahip olan insan bu mertebelerin sonuncusudur. Bu mertebeyi aşan nefis melek sureti haline gelerek kurtuluşa erer ve istediği kapıdan geçerek cennete girer.²⁹

İhvân'ın düşüncesinde hayvanların varlık hiyerarşisinde insanlardan sonra geldiğinin ve insanların hayvanların efendisi olduğunun açık bir şekilde ifade edildiği kısım risâlenin sonundaki kısa bölümdür. Risâlede sayfalarca süren ve her seferinde insanların iddialarına ikna edici bir şekilde karşılık veren hayvanlar, insanların son iddiası karşısında delil getirmemekte ve onların bu iddiasını haklı bularak insanların üstünlüğünü onaylamaktadırlar. Burada insanlar, kendilerinin ezeli ve ebedi olarak var olacaklarını, itaatkâr olduklarında Allah'ın meleklerle benzeyen seçilmiş kullarıyla beraber olacaklarını, reddedildiklerinde de peygamberin şefaatiyle kurtuluşa ererek ahiret nimetlerine ulaşacaklarını ileri sürerler ve hayvanların bundan mahrum olacaklarını, çünkü insanların aksine hayvanların ruhlarının ölümünden sonra bozulup çürüyeceklerini ve yok olacaklarını iddia ederler. Nihayet hayvanlar insanların doğruyu söylediklerini kabul ederek onların üstünlük iddialarını onaylarlar. Cinlerin kralı da bu ikrara uygun olarak hayvanların insanların emirleri altına girmelerine ve yeni bir dönem başlayıncaya kadar onların hizmetçileri olmalarına hükmeder.³⁰

Risâlenin giriş ve sonuç kısımlarından anlaşılacağı üzere, İhvân'ın düşüncesinde hayvanlarla insanlar birbirlerine eşit değillerdir. Bu eşit olmama durumunu meşrulaştıran unsurlar içinde insanın akıl ve temyiz gücü ile diğer ay altı varlıkların ötesine geçmesi, bedeninin diğer varlıklardan farklı olarak dik bir şekle sahip olması dolayısıyla göksel nefislere daha yakın olması ve nefsinin her halükârda varlığını ezeli ve ebedi olarak devam ettirmesi gibi özellikler bulunmaktadır. Risâlenin giriş ve sonuç kısımlarındaki bu yaklaşım İhvân'ın genel tavrının bir yansıması olmakla birlikte, ikinci kısımdaki İhvân, bunun tam tersi bir yaklaşımla insanların üstünlük iddialarının hiçbir temeli olmadığını hayvanların ağzından ortaya koyar ve insan nefsinin ölümsüzlüğü dışındaki bütün iddiaları geçersiz bulur.

3. İnsanların Üstünlük İddiaları ve İtirazlar

Mahkeme başlamadan önce İhvân davanın bir bağlama oturması için hikâyeye bir arka plan hazırlamaktadır. Bu arka plan yaratılışın ortaya çıkışının ve insanlık tarihinin kısa bir özeti mahiyetinde olmakla birlikte hikâyeye geçiş sürecinde kurgusal bir karaktere bürünür. Kurguya geçildikten sonra

29 *Resâil*, c. 2, 151-52.

30 *Resâil*, c. 2, 315-18.

mahkeme günlere ayrılarak anlatılır. Birinci gün mahkemede iddiaların ana hatlarıyla ortaya konması şeklinde anlaşılabilir. Birinci günden sonra taraflar kendi iddialarını daha detaylı bir şekilde sunabilmek için bir değerlendirme yaparlar ve kendilerine faydalı olabilecek imkanları realize etmenin yollarını ararlar. İkinci günde söz genel olarak insanlardadır ve insanların iddialarına karşılık verenler hayvanlar değil, insanların hazır bulunanlar içinde en çok korktukları karakter olan cinler topluluğuna mensup azimet sahibi kişidir. Üçüncü günde insanlar üstünlüklerini gösteren delillerini mahkemeye sunarlar ve ardından söz hayvanlara verilerek itirazlar dinlenir. Bu aşamada mahkeme karşılıklı münakaşa şeklinde ilerler. Dördüncü gün üçüncü günün bir devamı niteliğindedir. Münakaşa kısmında hayvanlar itirazlarını kendi üstün sıfatlarını ve özelliklerini anlatarak krala sunarlar. Böylelikle İhvân hayvanlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermeye de devam etmiş olmaktadır.

İhvân'ın anlattığına göre, başlangıçta doğanın kendilerine sunduğu imkanlar ölçüsünde ilkel denebilecek bir hayat süren insanlar, sonra yeryüzünün çeşitli yerlerinde kaleler, köyler ve şehirler inşa etmişler, ardından hayvanlardan bazılarını köleleştirip her türlü işlerinde kullanmışlar, güç yetirebileceklerinden fazla işler yüklemişler ve onları kendileri için tasarrufta bulunmaktan menetmişlerdir. İnsanlar zaman geçtikçe kendilerinin efendi, hayvanların köle olduğuna inanmaya başlamış, kaçan hayvanların asi köleler olduğunu ve onları yakalamak için her türlü yolu kullanmanın hakları olduğunu düşünmüşlerdir. Bu durum Allah Hz. Muhammed'i peygamber olarak insanlara ve cinlere gönderip onları İslam dinine davet edinceye kadar böyle devam etmiştir. Bu esnada Müslümanlığı kabul eden cinlerden bir grup Ekvator civarında bulunan ve yaşam için her türlü imkana sahip Sağun isimli bir adada Şah Merdan lakaplı Birast el-Hakim isimli adil kralın yönetimi altında yaşamaktadır.³¹ Risâledeki mahkeme bu kralın başkanlığında burada geçecektir.

İnsanlar adaya gelmeden önce hayvanlar burada hep birlikte, özgürce ve rızık sıkıntısı çekmeden yaşamaktadırlar. İnsanların bu adaya gelişi bir fırtına nedeniyle olur. Fırtınada sert esen rüzgarlar, içinde çeşitli mesleklerden ve milletlerden farklı insanların bulunduğu bir gemiyi adaya atar. Adaya çıkan insanlar, buradaki bitki ve hayvan çeşitliliğini görüp buradan hoşlanırlar ve burayı vatan edinirler. Sonra oradaki hayvanlardan bazılarını geldikleri yerdeki gibi evcilleştirerek işlerinde kullanmak isterler. Bunun nedeni onların bu hayvanların kendilerinden kaçan asi köleler olduklarını düşünmeleridir. Bu durumu fark eden hayvanlar insanlardan gördükleri zulüm ve saldırıyı ve onların kendileriyle alakalı düşüncelerini cinlerin kralına şikâyet ederler.

31 *Resâil*, c. 2, 169.

Bunun üzerine cinlerin kralı insanlara elçi göndererek onları huzuruna davet eder ve insanlarla hayvanlar arasındaki mahkeme başlar.³² Yazının bundan sonraki kısmında mahkeme günlere ayrılarak insanların üstünlük iddiaları ve onlara yapılan itirazlar ortaya konacaktır.

3.1. Mahkemenin Birinci Günü

Kralın huzurunda kendilerinin efendiler ve hayvanların köleler olduklarını iddia eden insanlar, bu iddialarının doğruluğunu kanıtlayan nakli ve akli delilleri olduğunu belirtirler. Nakli delillere örnek olarak Kuran'dan hayvanların insanların hizmetine verildiğini gösterdiğini düşündükleri bazı ayetler okuyan insanların temsilcilerine karşı hayvanların temsilcisi insanların bu ayetleri yanlış anladıklarını, nitekim aynı ifadelerle varit başka ayetlerin hiç bu şekilde anlaşılmadığını söyleyerek itiraz ederler. Burada hayvanların verdiği örnek güneşin, ayın, bulutların ve rüzgarların insanların hizmetine verildiğini belirten ayetlerdir. Nitekim hayvanlara göre, bu ifadelere binaen güneşin, ayın, bulutların ve rüzgarların insanların köleleri ve hizmetçileri olduğu sonucu çıkmaz. Çünkü Allah göklerde ve yerde olanlardan bazılarını diğerlerinin faydalanması ve zararlarının giderilmesi için yaratmıştır. Bu onların diğerlerinin hizmetçileri olduklarını değil, Allah'ın onlar üzerindeki ihsanını ve verdiği nimetleri gösterir.³³ Hayvanlara göre insanlar ilgili Kuran ayetlerini menfaatleri doğrultusunda yanlış yorumlamaktadırlar.³⁴

Hayvanlara göre durum, insanların anlattıklarından çok farklıdır. İnsanlar yaratılmadan önce onlar yeryüzünün çeşitli bölgelerinde yaşamakta, rızıklarının temini için tasarrufta bulunmaktadırlar. Onlardan her biri kendisine en uygun ortamda hayatlarını devam ettirip yavrularını büyütmede, birbirlerinden emin bir şekilde sağlıklı yaşamlar sürerek vakitlerini kendisine hiçbir şeyi ortak koşmadıkları Allah'ı tespih ederek geçirmektedirler. Onların bu mutlu halleri Allah insanı yaratıncaya kadar asırlar boyunca sürmüştür. Allah insanı yarattıktan sonra onlar önce yeryüzünde çoğalarak her tarafa yayılmışlar, hayvanların yaşam alanlarını ellerinden almışlardır. Sonra onlardan bazılarını evcilleştirerek her türlü işte acımasızca kullanmışlar, zincirlemek, boğazlamak, yakarak ateşte pişirmek ve kızartmak gibi tasviri im-

32 *Resâil*, c. 2, 169-70.

33 *Resâil*, c. 2, 171-72.

34 Sarra Tlili'ye göre, hayvanlara karşı eşitlikçi bir yaklaşım sergileyen İhvân'ın bu risaledeki tutumu onların genel düşüncesi ile çelişmektedir. Bu çelişkinin nedeni olan eşitlikçi yaklaşımın temeli ise onların bu risalede kullandıkları temel metnin Kuran olmasıdır. Dolayısıyla Tlili'ye göre, Kuran'ın hayvanlara yaklaşımı eşitlikçi bir yaklaşımdır. Bkz. Sarra Tlili, "All Animals Are Equal, or Are They? The İkhwân al-Şafâ's Animal Epistle and its Unhappy End", *Journal of Qur'anic Studies* 16.2 (2014): 42-88. Carol Bakhos'a göre ise Yahudilik ve Hristiyanlık gibi İslam da insanları varlık hiyerarşisi içinde hayvanların üzerinde konumlandırmaktadır, bkz. "Jewish, Christian, and Muslim Attitudes Toward Animals", *Comparative Islamic Studies*, 5.2 (2009), 212.

kânsız çeşitli işkence türleriyle onlara baskı uygulamışlardır. Bütün bunlara rağmen insanlar hayvanlardan hala hoşnut değillerdir ve kendilerini onların efendileri olarak görmektedirler. Hiçbir dayanağı olmayan bu tavır, cebir ve zorbalıktan başka bir şey değildir.³⁵

Hayvanların bu iddialarına karşı ne şekilde cevap vereceklerini soran krala insanlar, bunun onların hakkı olduğunu, onların hayvanlar üzerinde efendiler ve krallar gibi hüküm verme ve tasarrufta bulunma yetkilerine sahip olduklarını ve onlara itaat etmenin Allah'a itaat etmek, isyan etmenin ise Allah'a isyan etmek anlamına geldiğini söyleyerek cevap verirler. Bunu desteklemek için kendilerinde akli ve felsefi deliller bulunduğunu söylerler. Bu delilleri, onların formlarının güzelliği, vücutlarının düzgünlüğü, dik duruşları, duyularının yetkinliği, temyizlerinin inceliği, ruhlarının ve akıllarının üstünlüğü şeklinde sıralarlar. Bu iddiaya hayvanlar, insanların ve hayvanların farklı şekilde yaratılmalarının bir üstünlük göstergesi olmadığını, insanların yapısının insanlara, hayvanların yapısının da hayvanlara daha uygun olduğu için bu şekilde yaratıldıklarını, bunun Allah'ın hikmetinin bir gereği olduğunu söyleyerek cevap verirler.³⁶ Risâlenin bu tartışmayı takip eden sayfalarında insanların sıraladığı bu sözde üstünlükler hayvanların ağzından daha ayrıntılı bir şekilde incelenerek onların birer üstünlük olmadıkları, çeşit çeşit hayvanların bu bakımlardan insanlardan çok daha üstün oldukları ortaya konmaktadır. İhvân bunu yaparken aynı zamanda hayvanların fiziksel yapıları ve diğer özellikleri hakkında okuyucuya ayrıntılı bilgiler verirler.

İnsanların vücut yapısından hareketle ileri sürdükleri üstünlük iddiası etrafında dönen tartışmanın ana hatları şu şekildedir. Hayvanlara göre, bedenlerinde onları soğuktan ve sıcaktan koruyacak kıllar ve tüyler olmayan insanlar yaratılışın başlangıcında kendilerine elbise olarak ağaçların yapraklarını kullanmak zorunda kalmışlar ve beslenmek için ağaçların meyvelerine ihtiyaç duymuşlardır. Hayvanlar ise yaratılışları itibarıyla giysi olarak bu yapraklara muhtaç değillerdir ve yiyeceklerini yerdeki otlardan temin ederler. Buna binaen insanlar ağaçlardan bu ihtiyaçlarını giderip faydalanabilmeleri için dik, kendileri ise yerden ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için eğik yaratılmışlardır. Allah'ın insanı en güzel şekilde yarattığı şeklindeki beyanına dair ise hayvanlar bunun insan yaratılacağı vakitte onun cisminin suretini kabul etmesi için göksel cisimlerin konumlarının en uygun halde olduğuna işaret ettiğini, bu beyan onun suretinin güzelliğine işaret olarak anlaşılırsa da kendilerinin bu bakımından da insanlara denk olduklarını söylerler. Onlara göre, kendi vücutları da tıpkı insanınki gibi ne uzun ne kısa olarak fakat mutedil bir şekilde yaratılmıştır. Hayvanlar, onların vücutlarının düzgün ve uyumlu

35 *Resâil*, c. 2, 173.

36 *Resâil*, c. 2, 174.

olmadığını iddia eden insanların aslında onların yaratıcılarını ayıpladıklarını, çünkü hikmetli yaratıcının onların her birini ihtiyaçlarına göre yarattığını, bunu ilimde derinleşenlerden başkasının bilmediğini ifade ederler. Mesela insanlar tarafından uzunluğu dengesiz bulunan devenin boynu onun yerin otlarına ulaşabilmesi, yerden kalkarken ona yardımcı olması ve ağzının vücudunun her tarafına ulaşarak kendisini kaşıyabilmesi içindir. Diğer hayvanların vücutları dikkate alındığında da benzeri hikmetler söz konusudur.³⁷

Hayvanlar, insanların duyularının ve ayırt etme güçlerinin üstünlüğü iddialarına da cevap verirler. Onlara göre, hayvanlar içinde duyu yetileri ve ayırt etme güçleri insanlarınkinden çok daha üstün olanlar vardır. Mesela deve, ayakları ve boynunun uzunluğu ve başının yerden yüksek oluşuna rağmen engebeli karanlık yollarda önündeki şeyleri rahatlıkla görür ki insanların onun gördüklerini ışık kullanmadan görmeleri mümkün değildir. Atlar ise çok uzaklardaki tehlikenin sesini duyarak sahiplerini uyarırlar. Daha önce gitmedikleri yerlere giden eşek ve sığırlar hiç kaybolmadan kendi barınaklarına dönebilirler. Halbuki insanlar bazen bildikleri yerde bile kaybolurlar. Koyunlar ve kuzular ise doğumdan hemen sonra bile olsa meralara salınıp geri döndüklerinde bir sürü hayvan içinden kendi yavrularını ve anneleri kolaylıkla bulurlar. İnsanlar ise doğumlarından sonra aylar geçse bile kimin anneleri, kimin babaları, kimin kardeşleri olduklarını bilmezler. Hayvanlara göre, tüm bu örnekler insanların duyu yetilerinin ve ayırt etme güçlerinin iddia ettikleri gibi üstün olmadığını göstermektedir.³⁸

Hayvanlar, insanların suretlerinin ve duyularının üstünlüğüne yaptıkları itirazların ötesinde onların akıl güçleri bakımından üstün oldukları iddiasına da itiraz ederler. Onlara göre, insanın üzerinde kendisinin iddia ettiği akıl üstünlüğünden hiçbir iz ve emare görünmemektedir. İnsanlar akıl bakımından üstün olsalardı Allah'ın kendilerine lütuf olarak bahsettiği nimet ve ihsanların kendi kazanımları olmadığını anlarlar ve bunun neticesinde ona isyan etmek yerine şükrederlerdi. Halbuki onlar tüm bunların kendi kazanımları olduğunu zannedip bunu hayvanlara karşı bir istismar vesilesi olarak kullanmakta ve onlara zulmetmektedirler. Çünkü hayvanlara göre, akıl bakımından üstün olanlar ortaya koydukları gerçek ilimler, adil hayatlar ve doğru yaşamlar ile övünürler. Bu tür varlıklar, insanların yaptıkları gibi delilsiz iddialar ve suni düşmanlıklarla övünmezler.³⁹

Hayvanların bu itirazlarından sonra cinlerin kralı insanlara söyleyecek bir şeyleri olup olmadığını sorar. Bunun üzerine insanlar kendilerinin efendi,

37 *Resâil*, c. 2, 175-76.

38 *Resâil*, c. 2, 176-77.

39 *Resâil*, c. 2, 177.

hayvanların da köle olduklarını kanıtlamak için anlatacak başka şeyler olduğunu ifade ederler. Buna göre insanlar, hayvanları alıp satarlar, hastalandıklarında onlara bakıp tedavi ederler, sıcağın, soğuktan ve yırtıcı hayvanlardan onları korurlar, bilmedikleri şeyleri onlara öğretirler, yorulduklarında onlara izin verirler ve suç işlediklerinde onları bağışlarlar. Bütün bunlar efendilerin köleleri ve hizmetçileri için yaptıkları şefkat ve merhamet göstergeleridir.⁴⁰

İnsanların bu iddialarına hayvanlar, alıp satmanın bir üstünlük göstergesi olmadığını söyleyerek itiraz ederler. Eğer alıp satma bir üstünlük göstergesi ise insanlar kendi türlerini de alıp satmaktadırlar. Onlardan savaşta galip gelenler mağlup olanları köleleştirirler ve onları alıp satarlar. Bazen Rumlar Farsları, bazen Farslar Rumları köleliğe mecbur bırakırlar. Bu ilişki Türkler, Araplar, Kürtler gibi diğer ırklar için de geçerlidir. Bu durumda hayvanlar bunlardan hangisinin köle hangisinin efendi olduğu sorusunu sormaktadırlar. Onlara göre bu durum bir üstünlük göstergesi değil, fakat yıldızların dönüşleri ve aralarındaki bağlar neticesinde nimetin, insanlar arasında nöbetleşe bir şekilde değişiyor oluşunun bir göstergesidir. Nitekim Allah'ın dönemleri insanlar arasında döndürüp durduğunu bildiren buyruğu buna delalet etmektedir.⁴¹

İnsanların hayvanları doyurmaları, sulamaları, korumaları ve hasta olduklarında ilgilenmeleri hususuna gelince, hayvanlara göre bu durum da efendiliğin ve üstünlüğün neticesinde ortaya çıkan bir şefkat ve merhamet göstergesi değildir. Tam tersine insanlar bu davranışları hayvanların telef olmaları halinde zarar edebileceklerini bildikleri ve onların yiyecek, giyecek ve binek olarak kendilerine sağladıkları menfaatin ortadan kalkmasından korktukları için yapmaktadırlar. Bu genel itirazdan sonra at, eşek, sığır, koç ve fil gibi hayvanlar insanların bu ikiyüzlü tavrını ve kendilerine yaptıkları zulümleri göstermek için sırasıyla söz alıp insanların elinden maruz kaldıkları işkenceleri anlatırlar. Hayvanlara göre, bütün bu anlatılanlar insanların üstün olduklarını değil, aksine ne kadar alçak, cahil, düşüncesiz, azgın ve nankör olduklarını göstermektedir.⁴²

Tüm bu anlatılanlara rağmen cinlerin kralının insanlar ve hayvanlar arasında bir hüküm vermesi davanın görüldüğü ilk günde gerçekleşmez. Buraya kadar edilen şikayetler İhvân-ı Safâ'ya göre hayvanların yedi sınıfından biri olan evcil hayvanlar sınıfı tarafından insanlara yöneltilmiştir. Akşam olup herkes köşesine çekildiğinde, cinler, insanlar ve hayvanlar durumu kendi içlerinde istişare ederler ve verilecek hüküm hakkındaki öngörülerini ortaya

40 *Resâil*, c. 2, 177-78.

41 *Resâil*, c. 2, 178.

42 *Resâil*, c. 2, 178.

koyarlar. Cinlerin öngörülerine göre, hüküm üç ihtimalden birine göre neticeye ulaşacaktır. Buna göre insanlar, hayvanları ya satacaklar ya hayvanlar insanlardan kaçarak özgürlüklerine kavuşacaklar ya da onlara yükledikleri sorumlulukları azaltarak onlara daha adil ve müşfik davranacaklardır. Birinci ihtimalde onları satın alma vazifesi cinlerin kralının üzerine yüklenmekte, fakat cinlerin kralında hayvanların tamamını satın alacak kadar para olmadığı için bundan vazgeçilmektedir. İkinci ihtimalde ise hayvanların kaçışına cinlerin yardımcı olması planlanır. Fakat bu durumda insanlar bu kaçışın cinlerin yardımıyla olduğunu anlayacaklar ve cinlerle insanlar arasındaki eski husumet yeniden canlanacaktır. Cinler bu ihtimalin ortaya çıkaracağı düşmanlık nedeniyle istenen bir çözüm olmadığına karar verirler. Üçüncü ihtimalde ise burada bahsedilmemektedir.⁴³ Cinlerin kendi aralarında yaptıkları bu istişareden onların hayvanları haklı buldukları, fakat insanların sahip oldukları maddi ve manevi güçlerden korktuklarından dolayı onları karşılına almamayı tercih ettikleri sonucu çıkarılabilir. Risâlenin bu kısmında İhvân, hayvanların hikayesine ara vererek okuyucularına cinler ve insanlar arasındaki eski düşmanlığın nereden kaynaklandığını anlatırlar.⁴⁴

Cinlerin kendi aralarında yaptığı bu değerlendirmenin bir benzerini insanlar da yaparlar. Kralın hükmünün ne olacağını merak eden insanlara göre de hüküm yukarıda bahsi geçen üç ihtimalden biri şeklinde açıklanacaktır. Kralın kendi taraflarına yakın olduğunu düşünen insanlar vezirin onların aleyhine davranacağını ve böylelikle onlara haksızlık edeceğini düşünmektedirler. Fakat vezir engelini ona bazı hediyeler götürerek aşmayı kararlaştırırlar. Kralın danıştığı filozoflar ve fakihlerle ilgili olarak insanların çözümü yine hediye ve rüşvete yönelmektir. Kralın meclisinde insanların adaletinden ve hikmetinden korktukları tek kimse azimet sahibidir. İnsanlara göre, azimet sahibi, krala hayvanlara nasıl yardım edeceğini ve onları insanların elinden nasıl kurtaracağını öğretecektir. Kralın vereceği muhtemel hükümleri değerlendiren insanlar, eğer kral hayvanları özgür bırakmaya karar verirse onların kendilerinin köleleri ve hizmetçileri olduğunu ve onları atalarından miras aldıklarını söylemeye karar verirler. Bununla ilgili kendilerinden bir belge istenirse bu belgeye sahip olduklarını, fakat onu tufanda kaybettiklerini, eğer kendilerinden yemin istenirse de yeminin iddia sahipleri olarak kendileri için değil, reddedenler için gerekli olduğunu söylemeyi kararlaştırırlar. Kralın hayvanların satılarak özgür bırakılmasına hükmetmesi ihtimalini önce kabul edilebilir bir ihtimal olarak gören insanlara onların içindeki kırsal kesim ahalisi itiraz eder. Onlara göre, eğer bu ihtimal kabul edilirse hem kırsal hem şehirli bütün insanlar hayatlarına devam etmelerini sağlayan yiyecek

43 *Resâil*, c. 2, 185-89.

44 *Resâil*, c. 2, 189-194.

ve giyecek gibi imkânlardan mahrum kalacaklar ve ölüm onlar için hayattan daha hayırlı olacaktır. Kırsal kesim ahalisinin insanlara tavsiyesi, hayvanlara iyi davranmak, onların yükünü azaltmak ve onlara şefkat ve merhamet göstermektir. Çünkü onlara göre, hayvanlar da insanlar gibi etten ve kemikten oluşmakta, duylara sahip bulunmakta ve acıyı hissetmektedirler.⁴⁵ İhvân'ın bu kısımdaki insan tasvirinin olumsuz olduğu görülmektedir. İnsanlar davayı kendi lehlerine sonuçlandırmak için rüşvet ve hediye vermeyi, yalan söylemeyi ve sahtecilik yapmayı meşru görmektedirler. Ayrıca burada onlar içinde daha medeni bir tavra sahip olmaları beklenen şehir ahalisinin hayvanlara karşı tutumu daha katı, kırsal kesim ahalisinin tutumu ise risâlenin nihai sonucuna daha uygun bir şekilde müşfiktir.

Cinler ve insanlar gibi evcil hayvanlar da kendi aralarında toplanarak ilk günün bir değerlendirmesini yaparlar. Kralın adil bir hüküm vereceğini uman hayvanlara göre, hüküm iddianın delillendirilmesine ve açık bir şekilde anlatılmasına bağlıdır. Bu hususta insanlar, hayvanlardan daha üstündür ve bu nedenle hayvanlar kendileri için istenmeyen bir neticenin ortaya çıkabileceğini düşünürler. Bunun üzerine evcil hayvanlar, insanların sahip olduğu bu avantajı dengelemek için diğer hayvan türlerine birer elçi gönderip onları davalarına dahil etmeye ve onlardan her bir türün sahip olduğu farklı yeteneklerden faydalanmaya karar verirler. Bu yedi hayvan türü, evcil hayvanlar, böcekler, kuşlar, yırtıcı hayvanlar, yırtıcı kuşlar, sürüngenler ve su hayvanlarıdır.⁴⁶ İnsanlar ve evcil hayvanlar arasındaki çekişmenin içine diğer hayvan türlerini de dahil eden İhvân'ın buradaki amacı sadece hikâyeye çeşitlilik kazandırmak değildir. Bunu yaparak onlar bütün hayvanlar alemini tasnif ederek risâleye dahil etmekte, bu vesileyle onların hem maddi hem de manevi özellikleri hakkında bilgiler vererek hayvanlar alemi hakkında dönemlerindeki bilginin bir sunumunu yapmaktadırlar.

4. 2. Mahkemenin İkinci Günü

Evcil hayvanların elçileri diğer türlere gönderilip her türden bir temsilci belirlendikten sonra taraflar kralın huzurunda yeniden toplanırlar.⁴⁷ Hayvanlarla birlikte mahkemede rol alan diğer aktörler cinler ve insan topluluklarıdır. Cinler topluluğunu kral, veziri, cinlerden azimet sahibi kişi, cinlerin bilgeleri ve diğer üyeler oluşturmaktadır. İnsan topluluğu farklı milletlerden yetmiş kadar üye tarafından temsil edilecektir.⁴⁸ Mahkemenin bundan sonra-

45 *Resâil*, c. 2, 197.

46 *Resâil*, c. 2, 198.

47 Yırtıcı hayvanların temsilcisi çakal, kuşların temsilcisi bülbül, böceklerin temsilcisi arı, yırtıcı kuşların temsilcisi papağan, deniz hayvanlarının temsilcisi kurbağa, sürüngenlerin temsilcisi de cırcırböceğidir.

48 *Resâil*, c. 2, 233. Başka bir yerde insanların sayısının yetmiş iki olduğu aktarılmaktadır, 052.

ki işleyişi şu şekildedir: Öncelikle kralın söz verdiği bir insan onların üstünlüğünü ve Allah tarafından diğer varlıklara tercih edildiklerini gösteren iddialarını sunacak, sonra bu iddiaları nakzeden diğer argümanlar ikinci günde cinler, üçüncü ve dördüncü günlerde genellikle hayvanlar tarafından ortaya konacaktır. İkinci günde kral her seferinde farklı bir millettten bir insana söz verir ve bu kişi kendi milli mensubiyeti zaviyesinden üstünlük iddialarını ortaya koyar. İkinci günde ileri sürülen üstünlük iddiaları genel hatlarıyla ortaya konmakta, bu iddialardan bazıları üçüncü ve dördüncü günlerde daha ayrıntılı olarak tekrar edilmekte veya yeni iddialar ileri sürülmekte ve hayvanlar tarafından bunlara itiraz edilmektedir. İkinci günde iddialar ortaya konmadan önce İhvân bu milletlerin maddi ve manevi özellikleri hakkında bilgiler verir. Böylelikle risâlede farklı milletlerin fiziki görünüşleri, temayüz ettikleri manevi tarafları ve yaşadıkları ülkelerin özellikleri sunulmuş olmaktadır. Bu kısımda söz alan insan temsilcileri sırasıyla Iraklı, Hintli, İbrani, Süryani, Kureyşli, Yunanlı ve Horasanlıdır.

Havası ve toprağı çeşitli meyvelerin yetişmesine uygun en mutedil ülkenin kendilerine verildiğini söyleyen Iraklı, Allah'ın kendilerine nefis zekâsı, zihin duruluğu ve akıl üstünlüğü verdiğini söyler. Bu sayede kendilerinin ülkelerini imar ettiklerini, gizli ilimleri ve sanatları keşfettiklerini ileri sürer. Siyasette ve ülke yönetmede ayrıcalıklı olduklarını ileri süren Iraklı, onların içinden Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed gibi pek çok peygamber ve isimlerini zikrettiği Allah dostu kimselerin çıkmasını da kendilerinin üstünlüğünün bir göstergesi olarak ortaya koymaktadır. Azimet sahibi kişiye göre ise bu kişi anlatılması gerekenlerin sadece bir tarafını anlatmakta, Tufan'ın onların yüzünden ortaya çıkarak hayvanları ve bitkileri yok ettiğini, İbrahim'i ateşe atan Nemrud'un onlardan çıktığını, Kudüs'ü yıkan, Süleyman'ın çocuklarını ve İsrailoğullarını öldüren, Adnan ailesini Fırat kenarından Hicaz bölgesine sürgün eden zalim Buhtunnasır'ın kendilerine mensup olduğunu gizlemektedir.⁴⁹

Ülkelerinin ikliminin ılımlılığı, gece ve gündüz eşitliği, madenlerinin ve bitkilerinin bolluğu, Adem'in ilk burada yaratılmış olması ile övünen Hintli, Allah'ın kendilerini seçerek onlara peygamberler gönderdiğini ve ülkesinin halkının çoğunu bilge yaptığını iddia eder. Onlar sihir, büyü ve kehanet gibi ince ilimlerde üstünlük sahibidirler. Onun ülkesinin insanları hareket bakımından insanların en hızlıları, sıçrama bakımından en hafifleri, ölüm karşısında takındıkları tavır bakımından en cesurlarıdır. Fakat azimet sahibine göre onların bedenleri yakmak, dolunaya, putlara ve maymunlara tapmak, zina yaparak veledi zinaları çoğaltmak, yüzlerini karaya boyamak ve betel cevizi yemek gibi kusurları vardır.⁵⁰

49 *Resâil*, c. 2, 233-35.

50 *Resâil*, c. 2, 235-36.

İbrani ise Allah'ın Musa'yı seçmesi, ona el ve asa mucizelerini, Tevrat'ı ve diğer peygamberlerin kitaplarını vermesi ile övünür. Allah onun için denizi yarıp düşmanı Firavun'u denizde boğmuş, İsrailoğullarına kudret helvası ve bildircini indirmiş, onları krallar yaparak kimseye vermediği nimetleri onlara vermiştir. Azimet sahibine göre ise Allah onlardan domuzlar, maymunlar ve Tağut'a kulluk eden kimseler yaratmıştır. Bunlar doğru yoldan en çok sapanlar ve makamları en kötü olanlardır. Alçaklıkları ve miskinlikleri nedeniyle Allah'ın gazabına kat kat maruz kalan bu grup dünyada rezalet içindedir ve ahirette azabı tadacaktır.⁵¹

Süryani kendilerinin İsa'nın yardımcıları ve taraftarları olduklarını, Allah'ın onlardan rahipler ve papazlar çıkardığını, kendilerinin yeryüzünde büyüklük taslamadıklarını, kalplerinde şefkat, merhamet ve Allah korkusu barındırdıklarını söyleyerek övünmekte, bunların ötesinde daha pek çok faziletleri olduğunu söylemektedir. Azimet sahibine göre ise onlar Allah'a hakkıyla kulluk etmemişler, onu inkâr etmişler, Allah için üçüncüsüdür diyerek ona iftira atmışlardır. Ayrıca onlar haça tapmak ve kurbanda domuz eti yemek gibi kötü hasletlere sahiptirler.⁵²

Kureyşli kendilerinin Muhammed'in ümmeti olmalarıyla, Ramazan ayında oruç tutmakla, hac yapmakla ve çeşitli dini vecibeleri yerine getirmekle övünür. Allah onlara geçmiş milletlerin haber ve hallerini ve kıyametteki hesap gününü öğretmiş, onlara peygamberlerin, şehitlerin ve salih kullarının sevabını vaat etmiştir. Azimet sahibi ise onların bunları peygamberin vefatından sonra terk ettiklerini, mürtetler ve münafıklar haline geldiklerini ve dini kullanarak dünyayı elde etmeyi amaçlayarak imamlarını öldürdüklerini belirtir.⁵³

Yunanlı ülkelerinin bitki ve nimetlerinin bolluğuyla Allah'ın kendilerini kullarının çoğundan üstün kıldığını söyleyerek övünmeye başlar. Onların yaşantıları mutedil, akılları üstün, temyizleri ince ve kavrayışları kuvvetlidir. Bu özellikleri neticesinde onlar bilim ve felsefenin çeşitli dallarında temayüz etmişler, farklı sanatlar icat etmişlerdir. Azimet sahibine göre ise onun sahip olmakla övündüğü bu ilimler Batlamyus zamanında İsrailoğullarından, Mitos zamanında Mısır'dan alınıp onların ülkesine taşınmış ve kendilerine nispet edilmiştir.⁵⁴

Horasanlı ülkelerinin şehirlerinin, nehirlerinin, dağlarının, bitkilerinin ve insanların çokluğuyla övünmesine başlar. Onların kadınları erkekleri ka-

51 *Resâil*, c. 2, 237.

52 *Resâil*, c. 2, 238.

53 *Resâil*, c. 2, 239-40.

54 *Resâil*, c. 2, 240-41.

dar, erkekleri develeri kadar, develeri de dağları kadar kuvvetlidir. Onlar cesaretleri, kuvvetleri ve din ve peygamber sevgileri nedeniyle Allah'ın övgüsüne mazhar olmuşlardır. Onlar Kuran'ı veya İncil'i okudukları halde onları anlamasalar bile peygamberleri kesin inançla tasdik ederler ve onlara yardım ederler. Hüseyin'in intikamını talep edenler ve Allah'ın sınırlarını ve dini çiğneyen azgın Mervan oğullarını kovanlar onlardır. Peygamberin ailesinden beklenen Mehdi'nin onların ülkesinden çıkmasını arzulayanlar da onlardır. Azimet sahibine göre ise onların tabiatları sert, konuşmaları küfürlüdür. Ayrıca onlar oğlan çocuklarıyla cinsel ilişkiye girerler, annelerini evlendirirler ve Allah'tan başka ateşe ve Güneşe taparlar.⁵⁵

İnsanların temsilcilerinin kendilerini tanıttıkları, üstün olduklarını iddia ettikleri vasıflarını ortaya koydukları ve sahip oldukları kötü özelliklerin azimet sahibi cin tarafından ifşa edildikleri bu oturumdan sonra ikinci gün sona erer. İkinci günde hayvanlara söz verilmez. Hayvanlar üçüncü günde daha fazla ön plana çıkacaklardır.

4. 3. Mahkemenin Üçüncü Günü

Üçüncü gün, hayvanların temsilcilerinin kendi türlerinin liderlerini tavsif etmeleri ile başlar. Burada tavsif edilen liderler, yırtıcıların kralı aslan,⁵⁶ yırtıcı kuşların lideri anka kuşu,⁵⁷ sürüngenlerin lideri yılan⁵⁸ ve su hayvanlarının lideri ejderhadır.⁵⁹ Kuşların lideri şah morg bu kısımda atlanmaktadır. İhvân, böceklerin kralı arıya ise özel bir yer ayırır.⁶⁰ Liderlerin tavsifi yapılırken vahşi hayvanların gözünden insanların üstünlük iddialarına itirazlar yöneltilir ve insanların hayvanlar hakkındaki cehaletleri, onlara karşı azgınlıkları ve kibirlenmeleri cinlerin kralının dikkatine yeniden sunulur. Bunun üzerine kral hayvanlara karşı kendilerine delil olması için insanlardan burhan getirmelerini ister. Kralın bu isteği üzerine farklı milletlerden insanlar söz alarak iddialarını yeniler ve hayvanlar bu iddiaların geçersizliğini ortaya koyarlar.

Birinci iddia Rumlardan bir kişi tarafından ileri sürülür. Bu kişiye göre, onların ilimlerinin ve bilgilerinin çokluğu, temyiz, düşünce ve fikirlerinin inceliği, yönetimlerinin güzelliği, işlerindeki tasarrufların ilginçliği, dünya

55 *Resâil*, c. 2, 242-43.

56 *Resâil*, c. 2, 244-45.

57 *Resâil*, c. 2, 245-46.

58 *Resâil*, c. 2, 246-48.

59 *Resâil*, c. 2, 248-50.

60 *Resâil*, c. 2, 252-56. *Hayvanların Tarihi* isimli kitabının hayvanların sosyal davranışları hakkında bilgiler verdiği son kısmında Aristoteles, bütün böcekler içinde, hatta bütün canlı varlıklar içinde en üretken ve çalışkan olanlarının karıncalar, arılar ve benzerleri olduğunu belirtir. Bkz. Aristotele, *History of Animals: Books VII-X*, tr. A. L. Peck (Cambridge: Harvard University Press, 1993), 327. Bu kısımda Aristoteles'in de arılara özel bir yer ayırdığı söylenebilir, 333-381. Arı ve karıncayı hayvanların sosyal ve siyasi zekalarının birer örneği olarak kullanan İhvân'ın görüşleri, Aristoteles ile paralel gibi durmaktadır.

ve din ile ilgili işlerdeki geçimleri ve birbirleriyle yardımlaşmaları onların efendi, hayvanların da onların köleleri olduklarının göstergesidir.⁶¹

Bu iddiaya cevap veren arıya göre, insanlar hayvanların durumları hakkında düşünseler, hallerinin değişimi ve birbirlerine yaptıkları yardımları göz önünde bulundursalar, bu insanın kendileriyle üstünlük tasladığı özelliklerden daha iyilerinin onlarda bulunduğunu görecektir. Arıların bir başkanın liderliği altında bir yeri yurt edinmeleri, liderin kendisine yardımcıları, tebaalar, ordular edinmesi, onları gözetmesi ve yönetmesi, onların hiçbir alet ve hesaplama olmaksızın kendilerine altıgen evler edinerek birbirlerine komşular olmaları, onları korumak için kapıcılar ve muhafızlar edinerek iş bölümüne gitmeleri bunların örnekleridir. Onlar kendilerine yaptıkları bu nizami evlerde yeniden ürerler, zamanı geldiğinde yiyeceklerini toplayıp evlerinde depolarlar ve sonra yine zamanı geldiğinde israf etmeden bu yiyecekleri paylaşıp aç kalmadan bir sonraki yıla kadar yaşarlar. Onlar bütün bunları bir öğretici olmadan Allah'ın kendilerine ilham etmesiyle yaparlar. Onların insanlara bir ihtiyacı yoktur, fakat insanlar onların artıkları ile beslenip şifa buldukları için onlara muhtaçtırlar. Arı kendilerinden başka, karıncaların, çekirgelerin, ipekböceklerinin, eşekarılarının ve diğer böceklerin işlerindeki tasarruflarını örnek olarak gösterir. Ayrıca arıya göre, insanın en güzel yiyeceği kendi artıkları, en güzel yiyecekleri ipekböceğinin artıklarıdır. Tüm bunlar, insanın hayvanların sahip olduğu ilimler, bilgiler, temyiz ve düşünce hakkındaki kanaatlerinin eksik ve yanlış olduğunun bir göstergesidir.⁶²

İkinci iddianın sahibi Araplardan bir kişidir. Bu kişiye göre insanların hayatı hayvanlarınkinden daha iyi ve daha zevklidir. Çünkü onların sayısını Allah'tan başka kimsenin bilmediği temiz gıdaları, yiyecekleri ve içecekleri vardır. Hayvanlar çok çeşitli yiyeceklere sahip olsalar da insanların yiyecekleri şeylerin özü iken hayvanlarınki onların kabuklarıdır. Mesela tahılı insanlar yerken samanı hayvanlar yemektedir. Yağ ve pekmez insanların yiyeceği olurken, bunların çöpü ve odunu hayvanların yiyeceğidir. Dolayısıyla bu kişiye göre insanlar efendi, hayvanlar onların köleleridir. Çünkü yiyeceklerin sertliği, kabalığı, kuruluğu ve lezzetlerinin azlığı köleliğin, bunun aksi efendiliğin göstergesidir.⁶³

Bu iddiaya cevap veren bülbüle göre, insanın övündüğü bu şeyler aslında insanlar için bir yükür. İnsanlar tüm bunları elde etmek için hem bedenlerini hem de ruhlarını sıkıntıya sokarlar. Tüm bu yiyecek ve içecekler için insanlar önce ekip biçme işleriyle uğraşırlar, sonra bunları saklamak ve korumak

61 *Resâil*, c. 2, 260.

62 *Resâil*, c. 2, 260-64.

63 *Resâil*, c. 2, 264-66.

için çaba sarfederler. Bunlarda başarılı olurlarsa bunları pişirmek ve kıvama getirmenin sıkıntısı altına girerler. Bunların her birine tek bir kişi sahip olmadığından ticaret ve alışveriş yapmak zorunda kalırlar. Para peşinde koştururken bir sürü zorlu yolculuğa katlanırlar ve bedenlen ve ruhen yorulurlar. Tüm bunlar onlarda biriktirmek, tekelcilik yapmak, cimrilik gibi farklı dünyevi rezaletleri ortaya çıkarır. Bunları helal yoldan yaparlarsa hesap vermele-ri gerekir. Haram yoldan yaptıkları takdirde azabı tadacaklardır. Hayvanlar bütün bu sıkıntılardan muaftırlar. Yediklerini yedikleri yerde yerler, onları korumak ve saklamak gibi zahmetlere katlanmazlar. Bu ise hür olmanın göstergesidir. Ayrıca onlar, insanlar gibi yiyeceklerinin yarattığı sıkıntılardan dolayı hastalıklara maruz kalmaz, hastalıkların tedavisi için katlanılan sıkıntılı süreçler içine girmezler. İnsanlar, vücutları sağlam olduğu sürece istek ve arzularını elde etmek için yorulacaklar ve sıkıntıya girecekler, hasta olduklarında da eziyet ve acı çekeceklerdir. Ölümden sonra da tüm bunlar nedeniyle hesaba çekilip ceza göreceklerdir. Bunlardan sonra bülbül onlardan hangisinin köle, hangisinin efendi olduğunu sorar.⁶⁴

Üçüncü iddianın sahibi Iraklı bir Yahudidir. Ona göre insanın üstünlüğü Allah'ın onlara vahiy göndermesi, içlerinden kendilerine kitaplar verdiği peygamberler seçmesidir. Bununla Allah onlara helalleri ve haramları bildirmiş, kanunlar vermiş, geçmiş milletlerin durumlarından onları haberdar etmiş, ahiret durumlarını bildirerek ceza ve mükafat hakkında onları ayrıntılarıyla bilgilendirmiştir. Bu vesileyle onlara temizliği, ibadetleri ve muameleleri öğreterek yaşantılarını Cuma namazı, bayramlar, hac gibi çeşitli toplumsal etkinliklerle zenginleştirmiştir. Hayvanlar bunlardan mahrumdurlar ve bu durum insanların efendi onların köleleri olduklarının göstergesidir.⁶⁵

Kuşların lideri bülbüle göre bu insanın üstünlük diye övündükleri şeyler onların lehlerine değil aleyhine delil olmalıdır. Mesela Allah, bu kişinin övüdüğü ibadetlerden biri olan namazın kötülük ve çirkinliklerden alıkoyduğunu bildirmiştir. Oruç ise onu tutan kişi için bir sıhhattir. Halbuki hayvanlar, günahlardan, kötülüklerden, çirkinliklerden ve hastalıklardan uzak oldukları için bu tür şeylere muhtaç değillerdir. Bülbüle göre Allah, peygamberleri kendisine ortak koşan, inkâr eden, iftira atan bu insanlara göndermiştir. Onlar Allah'a verdikleri sözü unutup ona isyan etmişler, azmışlar ve yoldan çıkmışlardır. Peygamberler de onları doğru yola gönüllü veya zorla davet etmek için onlara gönderilmiştir. Hayvanlar ise bunlardan uzaktır, onlar şüphesiz bir imanla Allah'a inanırlar ve onu birlerler. İnsanların bilmesi gereken diğer bir husus da peygamberlerin ruhların tabipleri olduğudur. Tabibe ise hastadan başkası ihtiyaç duymaz. İnsanların cinsel münasebetle

64 *Resâil*, c. 2, 266-72.

65 *Resâil*, c. 2, 272.

ilgili konulardaki durumu da aşırı olduğu için temizlik onlara şarttır. Halbuki hayvanlar senede sadece bir kere neslin devamı için çiftleşirler. Ayrıca peygamberler insanların yedikleri yiyeceklerin tabiatlarına aykırı olduğunu görünce bu yiyecekleri sindirebilmeleri için onlara namaz gibi bazı değişik hareketleri şart koşmuşlardır. Hayvanların tabiatlarına aykırı bir yiyecekleri olmadığı için onlara bu gerekli değildir. Sadaka ve zekât ise insanların mal biriktirme, alışveriş esnasında hile yapma, cimrilik, tekellük gibi kötü hasletlerinden dolayı insanlara farz kılınmıştır. Onlar kendilerine fazla gelenleri başkalarına bıraksalardı bunlar onlara şart koşulmazdı. Rızıklarını paylaşmakta cimrilik yapmayan ve başkalarının ihtiyaçlarını biriktirmeyen hayvanlar bu tür hasletlerden beridir. Onlar açken tevekkül, tokken şükrederler. Allah'ın insanlara helali ve haramı öğretmesi de onların cahilliğinin bir göstergesidir. Yani insanlar gafil ve unutkan olduklarından, öğretmenlere ve uyarıcılara muhtaçtırlar. Aslında tüm bunlar, insanlara vurulmuş zincirler ve prangalardır. Allah'ın insanlara bayramlar, Cumalar ve toplandıkları ibadet yerleri vermesi de insanlardaki eksikliğin bir göstergesidir. Eğer onlar, zorluk ve sıkıntı anlarında birbirlerine yardım etselerdi bu tür toplanma anları kendileri için gerekli olmazdı. Allah birbirlerinden uzaklaşan insanlar arasındaki sevgi ve kardeşlik artsın diye bunları insanlara vermiştir. Hayvanlar için ise Cuma ve bayram vakitleri belirlenmemiştir, çünkü onlar aralarında sevgi ve kardeşlik gibi hasletlerin oluşmasına muhtaç değildirler.⁶⁶

Bülbülün bu itirazının ardından Iraklı insanların efendi, hayvanların köleler olduğunu gösteren başka özelliklere sahip olduklarını ileri sürer. Üçüncü günün dördüncü iddiası olan bu iddiaya göre, insanların elbiseleri ve giyim kuşamları hayvanların elbiselerinden daha iyidir. Onlar bu elbiselerle özel yerlerini saklarlar ve yatağa girdiklerinde üzerlerini bu güzel örtülerle örterler. Onların elbiseleri, ipek, keten, pamuk, samur gibi örneklerde görüldüğü gibi hem güzel hem de sayılamayacak kadar çoktur. Hayvanların elbiseleri ise, sert ve kabadır. Onların örtüleri çirkindir ve özel yerlerini açıkta bırakır.⁶⁷

Bu iddiaya cevap verme görevini Dimne'nin kardeşi Kelile, yani yırtıcıların elçisi çakal üstlenir. Çakala göre, giysilerinin ve örtülerinin güzelliğinden ve yumuşaklığından bahseden bu insandan daha çok yanılan ve gaflet içinde olan kimse yoktur. Çünkü insanların elbiselerin en güzeli olarak övündükleri ipek, sürüngenlerin en zayıflarından biri olan bir böceğin salyasıdır. Bu böceğin kendisine ev olsun diye salgıladığı salyayı insanlar zorla alırlar. İnsanların hayvanların yünlerini, derilerini, kürklerini, kıllarını ve tüylerini almaları da aynıdır. Ayrıca insanların hayvanlardan bu şekilde faydalanmaları onlar için bir yükür. Onlar bu malzemeleri elde etmek, işlemek, korumak ve sonra satmak ve al-

66 *Resâil*, c. 2, 272-76.

67 *Resâil*, c. 2, 277.

mak için türlü sıkıntılara katlanırlar. Halbuki hayvanların böyle dertleri yoktur. Çünkü Allah bu elbise ve örtüleri onlara zaten vermiştir. Bu sıkıntılar insanlara ataları Âdem'in işlediği suç nedeniyle bir ceza olarak verilmiştir. Fakat utanmayan, düşünmeyen ve ibret almayan insan bunlarla övünmektedir.⁶⁸

Çakalın bu itirazı karşısında insan yırtıcıların söz söylemeye hakları olmadığını, onların mahkemeye gelen topluluklar içinde en kötüsü olduklarını ileri sürer. Çünkü onlar hiç acımadan ve düşünmeden diğer hayvanları parçalayıp yerler.⁶⁹ Çakala göre ise yırtıcılar bu hale insanlar nedeniyle düşmüşler, diğer hayvanları öldürmeyi insanlardan öğrenmişlerdir. Çünkü Âdem yaratılmadan önce diğer hayvanların ölümleri onlar için yeterlidir. Fakat insanlar yaratılıp hayvanları sürüler halinde kendileri için ayırınca yırtıcılar yiyecek bulamaz olmuş ve onları avlamaya mecbur kalmışlardır. Buna rağmen bu hayvanlar verdikleri zarardan dolayı yırtıcılardan değil, insanlardan şikayetçilerdir. Çakal, insanların kendi aralarında birbirlerine verdikleri zararın da sayısız olduğunu belirtir. Yırtıcılar bunları da bilmezler. Ayrıca hayvanlara hiçbir faydaları olmayan insanlar, zorla onlardan faydalandıkları halde, iş kendi bedenlerine gelince hayvanların ondan faydalanmaması için uğraşırlar. Öldüklerinde hayvanlar bedenlerinden faydalanmasın diye onları gömmeleri bunun örneğidir. Zahitler ve rahipler gibi insanların en iyilerinin son mertebelerine ulaştıklarında insan topluluklarını terk ederek yırtıcıların arasına karışmaları da yırtıcıların insanlardan daha iyi olduklarını gösteren bir diğer delildir. Çakalın söylediği bu son sözü cinler içinden bir bilge de tasdik eder. Mahkemenin üçüncü günü bunu duyan insanların mahcubiyetiyle sona erer.⁷⁰

4. 4. Mahkemenin Dördüncü Günü

Mahkemenin dördüncü günü gruplar, kralın huzurunda yeniden toplanırlar ve kral onlara dün söylenenlere ekleyecek bir şeyleri olup olmadığını sorar. Farslı kişi iddialarının doğruluğunu kanıtlayacak başka delilleri olduğunu söyler ve insanların beşinci delilini ortaya koyar. Ona göre, insanlar içinde siyaset ve devlet işlerini yürüten yönetici ve asker sınıfı, ekonomik faaliyetleri devam ettiren tüccar, zanaatkar ve çiftçi sınıfı, din, ilim ve sanatlarla uğraşan din adamları, bilim adamları, sanatçılar ve edipler sınıfı gibi çok çeşitli gruplar vardır. Bütün bu gruplar iyi huylara, tabiatlara ve hasletlere sahiptirler. Alemin varlığı bunlar sayesinde ve onun devamlılığını onlar sağlamaktadır. Bunların tamamı sadece insanlara özgüdür ve hayvanlar arasında böyle gruplar yoktur. Bu durum insanların efendiler, hayvanların köleler olduğunun bir göstergesidir.⁷¹

68 *Resâil*, c. 2, 277-80.

69 *Resâil*, c. 2, 280.

70 *Resâil*, c. 2, 280-83.

71 *Resâil*, c. 2, 284-85.

Bu iddiaya cevap veren kuşların temsilcisi papağana göre, insanların sınıflarını ve tabakalarını sayan bu kişi adaleti gözetip kuşların cinslerinin ve türlerinin çeşitliliğini göz önüne alsaydı insanların sınıflarının ve tabakalarının onlara kıyasla ne kadar az olduğunu görürdü. Ayrıca insanlar arasında bu insanın övündüğü sınıfların tam tersi sınıflar da vardır. Zalim yöneticiler, dinsizler, iffetsizler, cahiller bunun örneğidir. Halbuki hayvanlar arasında bunların hiçbiri yoktur. Balarısı, karınca, kuş ve yırtıcılara bakıldığında, onlar arasında insanların yöneticilik ve siyasetleri ile övündükleri krallarından daha iyileri olduğu görülür. Ayrıca hayvanların kralları insanların kralları gibi kendi menfaat ve çıkarlarını öncelik haline getirmez, tebaalarının ihtiyaçlarını dikkate alarak onları yönetirler. Onlar tebaalarından iyilik ve karşılık beklemez, ihtiyaçlarını bedelsiz yerine getirirler. İnsanlar ise yetiştirdikleri çocuklarından bile menfaat bekleyerek onları yetiştirirler. Onların çocuklarından bu beklentileri aşikâr olmasına rağmen yine de Allah onların çocuklarına anne babalarına iyilik etmelerini emretmiştir. Bunun nedeni de insanların nankör ve itaatsiz olduklarının bilinmesidir. Tüm bunlar göz önüne alındığında insanlar köleliğe hayvanlardan daha layıktırlar.⁷²

İnsanlar arasında zanaatkarlar ve meslek sahipleri olduğu, hayvanlarda ise bunların olmadığı iddiasına itiraz eden papağan, insanların bu hususta yalnız olmadıklarını, hayvanlar içinde bu özelliklere, hatta daha iyilerine sahip olanların bulunduğunu söylemektedir. Onun burada kullandığı örnekler arı, örümcek, ipekböceği, kırlangıç ve başka böceklerdir. Hayvanlardan bazılarının yuva kurmak, yavrularını yetiştirmek gibi işlerde mahir olduklarını ileri süren papağan, insanların bu hususlarda her zaman bir öğreticiye muhtaç olduklarını, hayatları boyunca da bu öğrenimi sürdürmek zorunda kaldıklarını ileri sürer. Hayvanların durumu ise böyle değildir ve bu Allah'ın hayvanlara inayetinin bir göstergesidir. İnsanların övündükleri din adamlarının, sanatçıların ve bilginlerin kusurlarını ayrıntılarıyla ortaya koyan papağana göre, insanların bunlarla övünmeleri ibret almamalarından ve cehaletlerinden kaynaklanmaktadır.⁷³ Bu kısımda İhvân'ın hayvanların ağzından insanlara yönelttiği eleştiriler çok dikkat çekicidir.

İnsanların mahkemeye sundukları altıncı delil gayet kısadır. Bu delile göre insanların bedenlerinin formu bir, hayvanlarınkî çok ve birbirinden farklıdır. Bu iddiayı ileri süren kişiye göre, birlik efendiliğin, çokluk köleliğin göstergesidir.⁷⁴

72 *Resâil*, c. 2, 285.

73 *Resâil*, c. 2, 286-304.

74 *Resâil*, c. 2, 308.

Bu iddiaya cevap veren bülbül öncelikle bu insanın doğru söylediğini kabul eder. Fakat insanların şekil bakımından bir olmakla birlikte, nefis bakımından birbirlerinden çok farklı olduklarını ileri sürer. Bülbüle göre, insanlar çok çeşitli dinleri benimserler ve bu dinler içinde de farklı mezheplere ayrılarak birbirlerinden farklılaşırlar. Daha sonra birbirlerini tekfir edip lanetler ve öldürürler. Hayvanların durumu bunun tam tersidir. Onlar Rablerinin kim olduğunu bilirler ve onu birleyerek daima tespih ederler.⁷⁵ Bülbülün cevabı üzerine insanlar kendilerinin de Allah'ı birlediklerini, bütün yolların farklı olmakla birlikte ona çıktığını, aralarındaki savaşların nedeninin din olmadığını, bunun dinin ikiz kardeşi krallığın bir sünneti olduğunu ileri sürerler.⁷⁶

İnsanların yedinci delilini ileri süren kişi Hintlidir. Ona göre, insanların sayıları, toplulukları, cinsleri, türleri ve şahısları hayvanlardan daha çoktur ve zamanın durumlarını, gereklerini ve hallerini insanlar daha iyi bilirler. Onların yeryüzünün yerleşik bölgelerinde farklı milletlerin inşa ettikleri on yedi bin şehirleri vardır. Onlarca milleti sırasıyla zikreden Hintliye göre, onların sayısını sadece Allah'ın bildiği çok çeşitli renkleri, dilleri, dinleri, tabiatları, geçimleri vardır. Onların çokluğu, durumlarının farklılığı, işlerindeki tasarruflarının ve gayelerinin farklılığı diğer hayvanlardan daha üstün ve iyi olduklarını, hayvanların onların köleleri olduklarını göstermektedir.⁷⁷

Su hayvanlarının mahkemedeki lideri kurbağaya göre eğer insanlar su hayvanlarının sayılarını, cinslerinin, türlerinin ve bireylerinin çeşitliliğini görselerdi insanların sayıları ve çeşitlilikleri gözlerinde küçülürdü. Büyük ve küçük denizlerinin, sayısız nehir ve derelerin isimlerinden bazılarını sayan kurbağa, insanların çoklukla övünmelerinin bir hata olduğunu, çoklukla övünmenin efendilik göstergesi olmadığını hayvanların sayılarını zikrederek ortaya koyar. Cinler de kurbağanın bu itirazını destekleyerek kendi sayılarının hem insanlardan hem de hayvanlardan daha çok olduğunu belirtirler. Cinlere göre de hayvanlar ve insanlar sayıca en az, mertebe ve konum itibarıyla da en düşüktürler. Dolayısıyla onlara göre de çokluk bir efendilik göstergesi değildir.⁷⁸

İnsanların başka delilleri olup olmadığı kendilerine sorulduğunda onlar ahiret hayatıyla ilgili son delillerini ileri sürerler. Hicazlı hatibe göre, tekrar diriltirme ve Kuran'da zikredilen ahiret nimetleri insanların hayvanlardan üstün olduklarını göstermektedir. Çünkü hayvanlar bundan mahrumdurlar. Bu iddiaya cevap veren bülbüle göreyse, ceza ve cehennem gibi ahire-

75 *Resâil*, c. 2, 309.

76 *Resâil*, c. 2, 309-10.

77 *Resâil*, c. 2, 311-12.

78 *Resâil*, c. 2, 312-14.

tin olumsuz halleri insanın bu söylediklerini nötr hale getirmektedir. Çünkü Kuran'da her vaatle birlikte bir de tehdit ayeti vardır ve bunlar hayvanlara değil, insanlara yöneltilmiştir. Dolayısıyla bu hususta ortada övünülecek bir üstünlük yoktur. Çünkü vaatler ve tehditler göz önüne alındığında hayvanlar ve insanlar arasındaki durum eşitlenmektedir.⁷⁹

Hayvanlar ve insanların eşitlendiklerini söyleyen bülbüle itiraz eden Hicazlıya göre ise ortada eşitlik yoktur. Çünkü insanlar her iki durumda da ölümsüzdürler. Eğer onlar itaatkâr iseler kendilerine vaat edilenlerle birlikte Allah'ın seçkin kullarına komşu olurlar. Aksi takdirde Peygamberin şefaatiyle kurtulma şansına sahiptirler. Hayvanların durumu böyle değildir. Çünkü onların ruhları, bedenlerinden ayrıldıktan sonra bozular ve onlar yok olur. Bu insanların efendiler, onların köleler olduklarının göstergesidir.⁸⁰

Bu delilden sonra cinlerin ve hayvanların liderleri, insanların doğruyu söylediklerini kabul ederler. Kral yeni bir devir başlayıncaya kadar hayvanların insanların emir ve yasakları altına girmelerine ve onların hizmetçileri olmalarına hükmeder ve risâle sona erer.

Sonuç

Kendi dönemlerinde mevcut ilmi birikimi eklektik bir felsefe ansiklopedisi halinde ortaya koyan İhvân-ı Safâ'nın, felsefenin tabiat bilimlerinin alt dallarından tabîî canlı varlıkların incelendiği canlılar kısmına dair⁸¹ bilgileri aktarması gayet normaldir. Bitkiler, hayvanlar ve insanların içinde bulunduğu bu canlı varlıkların içerisinden hayvanlar için ayrılan alt bilim dalı ise zoolojidir. İhvân'ın "Hayvanların Yaratılışının Keyfiyeti ve Onların Sınıfları Üzerine" şeklinde isimlendirdikleri yirmi ikinci risâlesinin zoolojiye dair bir risâle olması beklenebilir. Zaten risâle zooloji perspektifinden okunduğunda bu fonksiyonu fazlasıyla yerine getirmektedir. Çünkü risâlede hayvanlar tasnif edilmekte ve onların sınıfları ve türleri hakkında betimlemeler yapılarak ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Ayrıca risâlede nefis sahibi diğer varlıklar olan insanların ve gerçek bir realiteleri olduğu kabul edilen cinlerin başlangıçları ve sınıfları ile alakalı malumat da aktarılmaktadır.⁸²

79 *Resâil*, c. 2, 315-16.

80 *Resâil*, c. 2, 316. Tlili hayvanların ruhlarının yok olacağı düşüncesinin hem İslam'ın temel prensipleri ile hem de İhvân'ın düşüncesinin bazı unsurlarıyla çeliştiğini ileri sürmektedir. Ayrıca ona göre, son delille birlikte ortaya konan iddialar risâlenin içinde zaten reddedilmiştir. Bkz. "All Animals Are Equal", 72-74.

81 Felsefi ilimlerin bir tasnifi için bkz. M. Cüneyt Kaya, "İbn Sînâ'nın *Kitâbu aḫsâmî'l-ḫikme ve tafşîlihâ* sı: Tahkik ve Tercüme", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (Haziran/June 2020): 1-40.

82 Günümüz perspektifinden değerlendirildiğinde mitolojik denebilecek bu malumatın İhvân tarafından gerçek olarak değerlendirilip değerlendirilmediği belki başka bir araştırmanın konusu olmalıdır.

Fakat bu risâle, içinde bulundurduğu ilginç hikâye ve hatta hikâye içindeki hikâyeler nedeniyle teorik felsefenin bir alt dalı olan zoolojiye dair bir eser olmanın çok ötesine geçmektedir. Risâlelerin dört kısmından biri olan cismanî-tabîî ilimler kısmının içindeki bu risâle, başlangıçtaki teorik girişten sonra maddi ve manevi bütün varlıkların ahlaki bir ideal perspektifinden incelendiği ve pratik felsefenin geleneksel kısımları olan siyaset, ekonomi ve kişisel ahlakın konuları içinde incelenebilecek konuların ele alındığı bir esere dönüşmektedir. Siyaset, toplum, toplumu oluşturan katmanlar ve kültürün mevcut halleri göz önüne alındığında, İhvân, insanı bu idealden uzak bulmakta ve katı bir şekilde eleştirmektedir. Bu eleştiriler çoğu zaman hayvanların ağzından, bazen de cinlerin ağzından dillendirilmektedir. Bu özelliğiyle risâle çok katmanlı bir yapıya sahiptir ve zooloji bu katmanlardan sadece biridir.

Risâlenin ahlaki idealinin merkezinde incelenen en belirgin mesele ise insanlar ve hayvanlar arasındaki hiyerarşinin meşruiyeti meselesidir.⁸³ Bu meselenin risâlenin en belirgin meselesi haline gelmesiyle risâle zoolojinin ötesine geçip ahlak felsefesi içerisinde ele alınan hayvan etiğine dair bir esere dönüşmektedir. Hayvan etiği perspektifinden değerlendirildiğinde risâlede kendilerini ifade etmelerine izin verilen hayvanların insanların tahakkümünden kurtulma istekleri günümüzde hayvan hakları savunucularından Peter Singer'in meşhur eserinin argümanlarıyla adeta paralel gitmektedir. İnsanların insan olmaları bakımından diğer varlıkların sahipleri oldukları ve onlar üzerinde diledikleri gibi tasarrufta bulunma hakkını ellerinde tuttukları iddiası, yani türçülükleri, İhvân tarafından her seferinde reddedilmekte, onların aklî ve naklî delillerinin yetersizliği ortaya konmaktadır. İhvâna göre, hayvanlar belli oranda akıl ve temyiz gücüne sahip hisseden varlıklardır ve bütün varlık alemini kapsayan bir ahlaki idealin paydaşıdır. Buna rağmen İhvân, düşüncelerini şekillendiren felsefî ve dinî geleneklerin etkisinden çıkmayarak en nihayetinde insanların üstünlüğünü kabul ederler. Fakat bu üstünlük bu devirde Allah'ın sırayı onlara vermiş olmasındandır ve devrin değişmesiyle bu avantaj başka varlıklara geçebilir. Sıranın şimdilik insanlarda olması ise onların fütursuz hareketlerini meşrulaştırmaz. Onların vazifesi kendilerine verilen bu lütfun şükrünü eda ederek hayvanlara ve diğer varlıklara karşı merhamet ve şefkatle muamele etmektir. Şimdilik hayvanlara düşen ise belki de Lynn White'nin işaret ettiği yeni devrin gelişini beklemektir.

83 Risâlenin Lenn E. Goodman ve Richard McGregor tarafından yapılan İngilizce çevirisi için seçilen ve orijinalinden farklı olan başlık bu anlamda fikir vericidir. Bkz. *The Case of the Animals versus Man Before the King of the Jinn: a translation from the Epistles of the Brethren of Purity*, Oxford: Oxford University Press, 2009.

Kaynakça

- Aristotle, *History of Animals: Books VII-X*, tr. A. L. Peck. Cambridge: Harvard University Press, 1993.
- Bakhos, Carol. "Jewish, Christian, and Muslim Attitudes Toward Animals". *Comparative Islamic Studies*, 5.2 (2009), 177-219.
- Bor, Adil. *Kur'anda Hayvan Hakları*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- Cohen, Martin. *The Essentials of Philosophy and Ethics*. London: Hodder Arnold, 2006.
- De Callataÿ, Godefroid. "The Ikhwān al-Şafā' on Animals: a focus on the non-narrative part of Epistle 22". *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 22 (2022): 31-49.
- Esen, Hüseyin. *İslam Hukuku Açısından Hayvanlar*. İzmir: Can Matbaa, 2013.
- Foltz, Richard C.. "Is Vegetarianism Un-Islamic?". *Studies in Contemporary Islam* 3/1 (2001), 39-54.
- Foltz, Richard C.. *Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures*. Oxford: Oneworld Publications, 2006.
- İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. Ed. Abdullah Kahraman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- İhvân-ı Safâ, *The Case of the Animals versus Man Before the King of the Jinn: a translation from the Epistles of the Brethren of Purity*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- İhvân-Safâ, *Resâil-i İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*. Beyrut: Müessesetü'l- A'lamî li'l-Matbûât..
- Kaya, M. Cüneyt. "İbn Sînâ'nın Kitâbu aqsâmi'l-ḥikme ve tafşîlihâ'sı: Tahkik ve Tercüme". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (Haziran/June 2020): 1-40.
- Koşum, Adnan. *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018
- Netton, Ian Richard Netton. *Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity (Ikhwān al-Şafā')*. London: George Allen & Unwin Publishers, 1982.
- Singer, Peter. *Animal Liberation*. New York: Ecco, 2002.
- Tlili, Sarra. "A Case for Vegetarianism in Islam?". *Hayvan Etiği* ed. M. İhsan Karaman, Seyit Ankaralı, Tuncay Sandıkçı. 47-60. İstanbul: İsar Yayınları, 2019.
- Tlili, Sarra. "All Animals Are Equal, or Are They? The Ikhwān al-Şafā's Animal Epistle and its Unhappy End". *Journal of Qur'anic Studies* 16.2 (2014): 42-88.
- Tlili, Sarra. *Animals in the Qur'an*. New York: Cambridge University Press, 2012.
- White, Lynn. "The Historical Roots of Our Ecological Crisis". *Science* 155 (1967), 1203-1207.
- Yusuf, Hamza. "Food Habit, Animals & Islam-Hamza Yusuf". *Youtube* (1 Ocak 2015).